

werk wordt niet over het vrij graafschap gesproken, alhoewel het elders vaak ter sprake komt, onder meer bij de Hoge Raad voor de Nederlanden (en Bourgondië). Het is hier niet de plaats om uit te weiden over de relatie tussen de Zuidelijke Nederlanden en het vrijgraafschap, maar de perifere gebieden van de samengestelde staat vormen de achilleshiel van de Spaanse monarchie.

Dit werk wekt een onevenwichtige indruk. In de compositie van dit werk valt het deficit op vanuit internationaal gezichtspunt. Op 30 januari 1648 wordt een binnengrens tot internationale grens gepromoveerd. Aan de zuidergrens gaat de oorlog gewoon door tot 1659 bij de vrede van de Pyreneeën. Bestuurlijk blijft Filips IV de koning, onder wiens regering de monarchie blijft wankelen. In de hier beschreven fase tot 1643 komt don Gaspar de Guzmán, graaf - hertog van Olivares (1587-1645) als *valido* sterk uit de verf. Van zijn neef en opvolger, die in 1643 aan het bewind komt, ontbreekt zelfs de naam: don Luis de Haro (1598-1661), ondertekenaar van de vrede van de Pyreneeën. Dit laatste voorbeeld illustreert ten overvloede de aard en de omvang van de discrepantie tussen '1629-1643' en '1643-1648', want *mutatis mutandis* komt dit probleem steeds weer terug.

In Spanje voltrekt zich namelijk een machtsstrijd, nadat Olivares aan de kant is gezet. Daardoor wordt de politieke besluitvorming in Spanje moeilijker en ondoorzichtiger. De sterke band, die er bestond tussen Roose en Spanje, die in Spanje beschermd werd door Olivares, verviel. Om vat te krijgen op de structurele problemen van de Spaanse monarchie, die doorwerken in het bestuur te Brussel, heeft de auteur voor het tweede deel met steekproeven gewerkt. Deze optie leidde niet steeds tot bevredigende resultaten. Het feit dat de eerste minister, don Luis de Haro, niet genoemd wordt, verraadt een onopgelost institutioneel vraagstuk.

P. van Peteghem

H. M. Nellen, C. M. Ridderikhoff, ed., *Briefwisseling van Hugo Grotius, XVI, oktober 1644-augustus 1645*, en XVII, *Supplement 1583-1645* (Rijks Geschiedkundige Publication, Grote Serie 246 en 248; Den Haag: Instituut voor Nederlandse geschiedenis, 2000 en 2001, xxix + 807 en xxxi + 696 blz., ISBN 90 5216 114 3 en 90 5216 121 6).

Het grote werk is voltooid. Na de publicatie van het eerste deel van de correspondentie in 1928 is 73 jaar later het laatste deel verschenen. Je neemt de indrukwekkende reeks kloeke groene banden eens in handen en denkt met eerbied aan de bewerkers van de briefwisseling die dit *magnum opus* tot stand brachten: de grondlegger P. C. Molhuysen (delen I-III), de man die het werk ter hand nam na de oorlog B. L. Meulenbroek (III-XI), de redacteurs die de onderneming tot een goed einde brachten P. Witkam (XI-XII) en H. J. M. Nellen en C. M. Ridderikhoff (XIII-XVII), en, niet te vergeten, hun medewerkers die ieder eigen onmisbare bijdragen leverden.

Deel XVI van de briefwisseling bevat 392 brieven door Grotius geschreven (239) en ontvangen (153) in de laatste bewogen elf maanden van zijn leven. De brieven met de nummers 7068 tot en met 7428 omvatten de zeven maanden tot begin mei 1645. De meeste brieven, gericht aan Zweedse functionarissen en zwager Nicolaes van Reigersberch, gaan voornamelijk over de gewone diplomatieke zaken: de grote oorlog tegen Habsburg en Spanje, de voorbereiding van de vredesbesprekingen in Munster en Osnabrück, de meer regionale oorlog tussen Denemarken en Zweden, en de gebruikelijke protocollaire oorlogjes tussen de diplomaten in Parijs, waar de Zweedse commissaris Cerisantes ambassadeur Grotius bijzonder vervelend voor de

voeten loopt. Meer persoonlijke brieven, zoals aan broer Willem, spreken over de zorg om de kinderen, en de pogingen nieuw wetenschappelijk werk gepubliceerd te krijgen, zoals de *Annotationes in Novum Testamentum* (in 1646 en 1650 verschenen) en de *Anthologia Graeca* (mislukte pogingen).

Maar dan komt de brief binnen die de Zweedse koningin Christina haar ambassadeur op 9 januari 1645 heeft geschreven. Grotius wordt teruggeroepen, neemt eind maart afscheid van het Franse hof, en vertrekt een maand later via zijn geboorteland naar Zweden. Aan de hand van de brieven 7430-7460 kunnen we het verloop van de gebeurtenissen volgen. In juni is hij in Stockholm, waar hij zijn ontslag aanbiedt. Half augustus is hij op weg naar de vredesbesprekingen in Duitsland, lijdt schipbreuk, wordt ernstig ziek en sterft op 28 augustus, 62 jaar oud, in Rostock. Nicolaes van Reigersberch zorgt ervoor dat zijn lichaam op 3 oktober kan worden bijgezet in de Nieuwe Kerk in Delft. Enkele dagen voor hij stierf had Grotius gezegd: 'als hij den vrede in Duytsland hadde helpen maecken, dan wilde gerne sterven.' Dat vredesideaal werd pas drie jaar later werkelijkheid, maar op die 28e augustus 1645 bezongen de klokken van Stockholm de Zweeds-Deense vrede, en begon in Toru (Polen) een belangrijk godsdienstgesprek tussen katholieken, lutheranen en calvinisten.

Het laatste deel van de correspondentie, deel XVII, is een supplement op de eerder verschenen delen. Het is, melden de bewerkers terecht, 'een waardige aanvulling' op het eerder gepubliceerde materiaal. Zeker, geen opmerkelijk nieuwe gegevens, maar belangrijke teksten uit alle fasen van Grotius' leven. Dit laatste deel omvat 310 nieuwe brieven of nieuwe versies van eerder opgenomen brieven, 105 geschreven door Grotius en 205 aan hem gericht. Daarnaast zijn er nog 85 vaak bijzonder interessante bijlagen bijeengebracht. De brieven in dit supplementdeel zijn chronologisch geordend en ingepast in de doorlopende nummering van de editie. Nieuwe brieven krijgen het nummer van een direct daarvoor geschreven brief met de volglitters A, B, C, etcetera. Hier opnieuw geheel of gedeeltelijk uitgegeven brieven hebben hetzelfde nummer als in de andere delen. De bijlagen zijn naar datum opgenomen tussen de briefteksten. De annotatie is niet zo uitgebreid als in de delen XIII-XVI, maar ook weer niet zo beknopt als in de daaraan voorafgaande delen.

Dit supplement omvat allereerst brieven die te laat aan het licht kwamen om nog op de goede plaats te worden opgenomen. Veel van die brieven zijn nu te vinden in collecties Grotiusbrieven in bibliotheken en archieven in plaatsen als Den Haag, Utrecht, Rotterdam, Amsterdam en Stockholm. Veel brieven zijn ook te vinden in collecties brieven van Grotius' correspondenten. En dan leverden gericht nieuw onderzoek naar brieven, toevallige vondsten en tips van collega's nog het nodige onbekende materiaal op. Er zijn echter ook veel brieven nu wel afgedrukt die in de eerste delen met opzet werden weggelaten, zoals brieven die Grotius ontving als advocaat-fiscaal en brieven van de gebroeders Nicolaes en Johan van Reigersberch aan Grotius. Dit deel brengt het aantal nu in moderne editie beschikbare Grotiusbrieven op 7725.

Na de gebruikelijke registers heeft dit deel nog drie *addenda* op de delen I-XVII, samengesteld door Cornelia Ridderikhoff. Heel praktisch is de concordantie van de briefnummers in de *Epistolae quotquot reperiri potuerunt* van 1687 met die van de nieuwe editie. Dan zijn er lijsten van alle correspondenten. Achter hun namen wordt verwezen naar de delen van de nieuwe editie waarin de brieven van en aan hen voorkomen. Dat is ook gedaan in het overzicht van archieven, bibliotheken en oudere publicaties van Grotiusbrieven die gedeelten bevatten van Grotius' briefwisseling met deze personen en instanties. Zowel de *addenda* als de persoons- en plaatsnamenregisters van alle delen van de editie zijn *on line* te raadplegen op de website van het Constantijn Huygens Instituut (<http://www.knaw.nl/chi>).

Het grote werk is voltooid: voor de bewerkers van de briefwisseling, voor de leden van de

begeleidingscommissie, de hoogleraren Mout, Bots en Posthumus Meyes, en ook voor uw recensent, die het genoeg heeft gehad de delen III tot en met XVII voor dit tijdschrift te bespreken. Zijn niet altijd malse kritiek werd in dank aanvaard, zij het niet steeds met blijdschap, en van een aantal van zijn praktische suggesties werd uitdrukkelijk gebruikgemaakt. In deze recensie eens geen kritiek, maar vooral een hartgrondig gemeend woord van dank dat dit megaproject is afgerond. Is er dan niets meer te wensen? Ja, natuurlijk. Zou er ooit nog eens een volledige moderne editie komen van Grotius' werken? Doch laten we nu eerst maar gaan uitkijken naar de moderne Grotius-biografie die ons in het vooruitzicht is gesteld.

C. S. M. Rademaker

M. Roscam Abbing, *Rembrandt toont zijn konst. Bijdragen over Rembrandt-documenten uit de periode 1648-1756* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1999; Leiden: Primavera pers, 1999, 270 blz., €1,72, ISBN 90 74310 58 3).

De kunstgeschiedbeoefening van de Gouden Eeuw wemelt van wat oneerbiedig de snuffelaars genoemd kan worden, nijvere archiefvorsers die met ijzeren discipline op zoek zijn naar nieuwe documenten en gegevens over kunstenaars en hun werken. Deze documentaire benadering is zelfs uitgegroeid tot een heuse Nederlandse traditie in de kunstgeschiedenis. Geen wonder dus dat het zoeken naar bronnen van oudsher een belangrijke rol speelt in het Rembrandt-onderzoek. Naast het internationaal befaamde en beruchte Rembrandt research project staan de archiefsprokkelingen in bladen als *Oud Holland en Amstelodamum*, in 1979 samengebracht in een eigen monument: *The Rembrandt documents*. Met zijn dissertatie plaatst Michiel Roscam Abbing zich nadrukkelijk in deze onderzoekstraditie, die verbonden is met onderzoekers als Abraham Bredius, Cornelis Hofstede de Groot, Isabella van Eeghen en Bas Dudok van Heel. Hij doet dat vanuit een specifieke filosofie. Geïnspireerd door de theorie over abductie van de negentiende-eeuwse Amerikaanse filosoof Charles Sanders Peirce laat Roscam Abbing zich bewust door de bronnen leiden. Bronnen worden door hem dus niet gebruikt als bewijsmateriaal in verband met een van tevoren geformuleerde vraagstelling; zij dienen daarentegen hun eigen 'verklarende hypothesen' te genereren.

Met dit uitgangspunt voert Roscam Abbing zijn lezers in zes op zichzelf staande hoofdstukken mee op zijn naar aanleiding van nieuwe of nog onvoldoende bestudeerde Rembrandt-documenten ondernomen speurtochten. Zo brengt een passage uit het toneelstuk *Vryheit der Vereenighde Nederlanden* (1648) van oud-leerling Samuel van Hoogstraten hem op het spoor van een op goudleer geschilderde Rembrandt, onthult de winkelinventaris van de Amsterdamse kunstverkoper Clement de Jonghe dat de tijdgenoot soms al moeite had etsen van Rembrandt juist te duiden en te benoemen, illustreert een anekdote van de Franse kunsttheoreticus Roger de Piles de voorkeur voor het spelen met *trompe-l'oeils* en de betekenis die men toedichtte aan 'houding' in de Nederlandse schilderkunst, brengt een fictieve brief in *Philalèthes brieven* (1713) van Arnold Houbraken een eigenaardige kritiek op het afbeelden van de slang door Rembrandt op diens ets *De zondeval* aan het licht, en verkeren we dankzij de administratie van de Poolse graaf Charles Henry d'Hoym en de geïllustreerde kunstcatalogus van Jean de Julienne in de kringen van rijke achttiende-eeuwse Parijse kunstverzamelaars, die een grote belangstelling voor het werk van Rembrandt bleken te hebben.

Het zijn stuk voor stuk spannende hoofdstukken die getuigen van de speurzin en het plezier die geslaagd bronnenonderzoek met zich meebrengen. Over frustraties, doodlopende wegen